

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ БАКАЛАВРІВ БОГОСЛОВ'Я В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ В УКРАЇНІ

Басараб М. М.

ВСТУП

У системі вищої духовної освіти України підготовка бакалаврів богослов'я відіграє важливу роль у забезпеченні сталого розвитку держави та громадянського суспільства особливо в умовах геополітичних викликів, зумовлених збройною агресією російської федерації проти України. Сучасний розвиток богословської освіти відбувається в контексті глобальних трансформацій, що переживає українське суспільство. У цей період національного та церковного відродження актуальними є питання формування релігійної та національної ідентичності молоді, а також осмислення ролі Церкви у функціонуванні громадянського суспільства.

Разом із тим, сьогоденні події у нашій державі стали каталізатором початку якісно нового етапу формування українського національного самовизначення, у якому Церква відіграє важливу роль у консолідації суспільства, підтримці соціальної стабільності та сприянні розвитку демократичних інститутів. У даному контексті підготовка бакалаврів богослов'я, здатних ефективно взаємодіяти з різними соціальними групами, є запорукою успішного виконання Церквою своєї духовної та просвітницької місії у сучасному світі. У цій ситуації головна увага підготовки богословів, зокрема бакалаврів зі спеціальності «Богослов'я», повинна приділятися не лише теоретичній підготовці, але й практичним навичкам, необхідним для роботи у релігійних організаціях, навчальних закладах, соціальних службах, Збройних Силах України та інших сферах. Важливим є також розвиток дослідницької діяльності студентів, залучення їх до участі у наукових конференціях та проектах, що сприяє формуванню у них аналітичного мислення та здатності до самостійного пошуку знань.

Одним із напрямків нашого дослідження є аналіз шляхів модернізації системи підготовки бакалаврів-богословів у закладах вищої духовної освіти в Україні у контексті викликів, які стоять перед нашою державою, суспільством та Церквою. Військова агресія російської федерації призвела до значних людських жертв, погіршення економічної ситуації,

масової внутрішньої та зовнішньої міграції в державі. Зазначені процеси вимагають переосмислення змісту богословської освіти та впровадження у освітній процес новітніх педагогічних технологій формування у студентів знань, умінь та навичок, які виходять за межі суто богословських дисциплін. У дослідженні нами використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу наукової та спеціальної літератури, нормативно-правових джерел, порівняння та узагальнення діяльності закладів вищої духовної освіти у час воєнного стану в Україні. У роботі вивчено та виокремлено у змісті сучасного освітнього процесу підготовки бакалаврів конфесійних та неконфесійних закладів вищої духовної освіти певні тенденції формування компетентнісної парадигми, зокрема громадянської компетентності підготовки богословів-студентів відповідно вимог Стандарту вищої освіти зі спеціальності 041 Богослов'я для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти¹. Можемо акцентувати увагу на тому, що у зазначеному документі прописані основні групи загальних компетентностей бакалаврів закладів вищої духовної освіти, сформованість яких не лише сприятиме розширенню світогляду майбутніх богословів, а й дасть змогу особистості вирішувати складні завдання міжконфесійного діалогу та суспільного життя. Основу таких загальних компетентностей складають вироблені у процесі навчання здатність бакалаврів богослов'я брати на себе соціальну відповідальність, розуміння ними історії та національних традицій українського народу, уміння знаходити, критично оцінювати інформацію та використовувати сучасні інформаційні технології, зокрема можливості штучного інтелекту, здатність спілкуватися державною та іноземними мовами, працювати автономно та виконувати командні завдання.

У контексті російської військової агресії проти України, що триває, питання розвитку громадянських компетентностей серед майбутніх богословів набуває особливої актуальності. Ґрунтуючись на аналізі нормативних документів, наукових джерел, фахових публіцистичних видань та досвіді провідних конфесійних та неконфесійних закладів вищої духовної освіти, що функціонують в умовах воєнного стану, нами розроблено структурно-функціональну модель системи розвитку громадянських компетентностей бакалаврів богослов'я. Ця модель враховує сучасні виклики та потреби, що постають перед богословською освітою в умовах війни, та спрямована на формування у студентів активної громадянської позиції, патріотизму, відповідальності та готовності служити своїй громаді та країні

¹ Стандарт вищої освіти: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань 04 Богослов'я, спеціальність 041 Богослов'я: Наказ МОН України від 30.12.2021 р. № 1483. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha> (дата звернення 12.12.2024)

Із метою підвищення якості освітнього процесу професійної підготовки бакалаврів богослов'я у системі вищої духовної освіти, запропоновано напрямки комплексного розвитку громадянських компетентностей студентів. У даному контексті акцент зроблено на самоосвіту, уміння проводити наукові дослідження, впровадження міждисциплінарного підходу до засвоєння знань із різних галузей, інтерактивні методи навчання та орієнтацію на практичну діяльність.

1. Компетентнісна парадигма сучасної богословської освіти в умовах російської агресії проти України

Модернізація системи підготовки богословів в Україні протягом останніх трьох десятиліть характеризується послідовністю та спрямована на задоволення духовних потреб віруючих, сприяння становленню та розвитку богослов'я як науки про Бога, а також удосконалення духовної освіти як унормованого та систематизованого процесу викладання богословських дисциплін. Важливим аспектом модернізації є формування єдиного освітнього простору на засадах принципів євроінтеграційного розвитку держави. Із відновленням незалежності України актуалізувалося питання відродження системи духовної освіти, зокрема, постала нагальна потреба у створенні та нормативно-правовому забезпеченні діяльності духовних навчальних закладів вищого рівня. Це зумовило необхідність системної організації підготовки фахівців з богослов'я, здатних відповідати на сучасні виклики та сприяти духовному розвитку суспільства. У цій ситуації, одним із ключових завдань перших років незалежності було зняття дискримінаційних підходів до функціонування богословської освіти та науки у не конфесійній та конфесійній системі вищої освіти. Даний процес розтягнувся у часі на довгих два десятиліття, оскільки робочі групи із представників різних конфесій, державних органів та громадського сектору намагалися виробити єдині стандарти та уніфікувати вимоги до змісту навчання в духовних закладах, визнання його результатів та дотримання якості надання освітніх послуг. Велика робота також проводилася задля подолання розбіжностей у підходах до викладання богословських дисциплін у світських та конфесійних закладах вищої освіти². Одним із напрямків розвитку богословської освіти в Україні була організаційна робота із нормативно-правового забезпечення освітнього процесу підготовки богословів у галузі «Богослов'я» у контексті інтеграції системи конфесійної та світської богословської освіти в європейський

² Хромець В. Л. Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук : 09.00.11. Київ, 2019. 404 с.

освітній простір. І, звичайно, затвердження у 2021 році Стандарту вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти було знаковою подією, яка ознаменувала певний етап тривалого процесу становлення богословської освіти в історії незалежної України. Цей документ не лише систематизував знання та навички, необхідні для майбутніх богословів, але й визначив вимоги до рівня освіти осіб, які можуть розпочати навчання за освітніми програмами відповідної спеціальності, їх результатів навчання, створив умови розвитку та подальшого входження богослов'я та богословської освіти України в європейський простір духовної вищої освіти. Стандартом чітко визначено перелік загальних та спеціальних компетентностей, якими випускник повинен оволодіти. Нормативний зміст підготовки здобувачів вищої освіти, сформульований у термінах результатів навчання, зокрема передбачає засвоєння бакалавром наступних богословських знань: «аналізувати історію виникнення, основні етапи формування, структуру та принципи тлумачення Святого Письма та інших священних текстів в історичному, соціальному, філологічному, канонічному і культурному контекстах. Розуміти взаємозв'язки богословських традицій та їх роль в історичному і сучасному контексті. Розуміти специфіку усталених та нових богослужбових (літургійних), духовних (молитовних) та релігійно-правових практик богословських традицій. Аналізувати першоджерела та наукові праці, визначальні для оформлення богословських традицій»³. Відповідно до даного стандарту, освітній процес підготовки бакалаврів богослов'я спрямований на інтеграцію традиційного вивчення богословських дисциплін та навичок інтерпретації священних текстів з міждисциплінарним підходом. Особлива увага приділяється практичній підготовці, що включає розвиток навичок пасторальної роботи, місіонерства та соціального служіння. Стандарт також передбачає формування у студентів умінь командної роботи, прийняття рішень, критичного мислення та міжособистісної комунікації, що є необхідними складовими для їхньої подальшої професійної діяльності. Державний стандарт підготовки бакалаврів-богословів був затверджений 31 грудня 2021 року перед початком повномасштабної військової агресії проти нашої країни. Війна в Україні суттєво вплинула на розвиток богословської освіти, спричинивши низку системних викликів. Зокрема, організація освітнього процесу зіткнулася з труднощами, пов'язаними з нестабільністю електропостачання, повітряними тривогами та обмеженим доступом до Інтернету. Кадрові втрати, спричинені внутрішньою та зовнішньою

³ Стандарт вищої освіти: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань 04 Богослов'я, спеціальність 041 Богослов'я : Наказ МОН України від 30.12.2021 р. № 1483. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha> (дата звернення 12.12.2024)

міграцією, а також зменшення кількості студентів, ускладнили забезпечення якісної освіти. Руйнування освітньої інфраструктури, зокрема богословських навчальних закладів, завдало не лише матеріальних збитків, але й спричинило важкі психологічні травми серед учасників освітнього процесу. У цій ситуації освітній процес підготовки богословів доводилося адаптовувати до вимог часу, вчити студентів працювати в кризових умовах, критично аналізувати інформацію задля протидії російській пропаганді, уміти застосовувати емоції, щоб допомагати суспільству подолати стрес, тривоги та депресію. Тому, в умовах війни виникла нагальна потреба в розробці адаптаційних стратегій, програм розвитку стійкості в рамках навчальних планів закладів богословської освіти, що забезпечуватимуть безперервність навчання та активну участь богословів у суспільному житті.

Можемо зробити висновок, що за таких умов подальші дослідження розвитку богословської освіти в Україні повинні зосередитися на аналізі ефективності вже існуючих та розробці нових потенційних напрямків адаптації, а також на виявленні кращих практик, які можуть бути масштабовані та застосовані в інших контекстах. Як зазначалося у звіті Міністерства освіти і науки України «Освіта і наука України в умовах воєнного стану: виклики, розвиток, повоєнні перспективи» із метою «збереження життя та здоров'я громадян України, створення безпечного освітнього середовища в умовах воєнного стану для учасників освітнього процесу, ЗВО і ЗФПО з тимчасово окупованих та прифронтових територій було тимчасово переміщено до інших регіонів нашої держави. З областей, де ведуться активні бойові дії, та з прифронтових територій станом на 1 липня 2023 р., за оперативною інформацією МОН, переміщено 94 ЗФПО, 29 ЗВО (з урахуванням першої хвилі переміщення, починаючи із середини 2014 р.) і 64 відокремлених структурних підрозділи (ВСП) ЗВО державної, комунальної й приватної форми власності»⁴.

В умовах воєнного конфлікту в Україні, інституція Церкви набула особливого значення, демонструючи активну роль у захисті держави та громадянського суспільства в різних сферах. Зокрема, служителі Церкви та богослови долучилися до відродження та розвитку військового й медичного капеланства, організації волонтерських ініціатив для підтримки української армії, а також збору та розподілу гуманітарної допомоги для цивільного населення. Окрім того, представники духовенства різних конфесій здійснюють психологічну

⁴ Освіта і наука України в умовах воєнного стану: виклики, розвиток, повоєнні перспективи. Інформаційно-аналітичний збірник. С. 39: *Міністерство освіти і науки України* : веб-сайт URL: <https://mon.gov.ua/wpcontent/> (дата звернення: 11.11.2024).

реабілітацію учасників бойових дій, членів їхніх родин та внутрішньо переміщених осіб. Слід також зазначити, що з початком повномасштабної військової агресії російської федерації, незважаючи на динамічне зростання кількості військових капеланів в Україні, зафіксоване станом на грудень 2024 року, у Збройних Силах України зберігається значна кількість вакантних посад, «тобто, ще відчувається цей дефіцит. І якщо подивитися на закон про службу військового капеланства, то там є нижня межа кількості капеланів, але немає вищої. Це не означає, що та кількість капеланів, яка визначена станом на сьогодні, її достатньо, і що навіть якщо всі релігійні організації нададуть достатню кількість капеланів і всі вони знайдуть на своїй посаді, то цього буде достатньо. Можливо, військові скажуть, що їм потрібно ще»⁵. Важливо також підкреслити, що згідно з чинним законодавством, жоден священнослужитель Української православної церкви, що перебуває в єдності з Московським патріархатом, не був допущений до виконання обов'язків військового капелана⁶.

Необхідно відзначити, що в сучасних умовах активну діяльність у державі здійснюють екуменічні капеланські об'єднання, зокрема такі, як організація «Християнська служба порятунку», яка об'єднує 120 військових священнослужителів різних конфесій. Значна кількість капеланів тут здійснює служіння на передовій з 2014 року. Наприклад, духовну опіку над бійцями 93-ї бригади «Холодний Яр» забезпечують священнослужителі Протестантської церкви, Православної церкви України та Римо-католицької церкви, що демонструє приклад міжконфесійної співпраці в умовах воєнного конфлікту⁷.

Як уже зазначалося у нашому дослідженні, сучасні виклики стали серйозним випробуванням для української системи підготовки богословів. Масова міграція спричинила не лише розрив освітнього процесу, втрату професорсько-викладацького складу та зменшення кількості студентів, але й, внаслідок бойових дій, пошкодження або повне руйнування багатьох богословських навчальних закладів. Це, у свою чергу, спричинило значні труднощі для відновлення освітнього процесу та збереження матеріально-технічної бази. У доповіді Міністерства освіти і науки України «Вища освіта України в умовах

⁵ В армії бракує військових капеланів, відповідні посади заповнені не всі. *Укрінформ* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/> (дата звернення 12.12.2024)

⁶ Священнослужителі Української православної церкви наразі не отримали жодного мандата капелана. *Укрінформ* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/> (дата звернення 12.12.2024)

⁷ Мойсеєнко В.О., Шостка І.П., Тарченко Н.В. Становлення та роль душпастирства в історії українського війська. *Українські медичні вісті*. 2023. Т. 15. № 3–4 (96–97). С. 70–71.

воєнного стану та широкомасштабної війни, післявоєнного відновлення: виклики та перспективи» (листопад 2024 р.) виокремлено ключові проблеми, що постали перед освітньою галуззю в умовах воєнного конфлікту. До них належать: забезпечення безпеки учасників освітнього процесу, відновлення зруйнованої освітньої інфраструктури, вплив мобілізаційних процесів, адаптація до міграційних викликів, подолання освітніх втрат, розробка ветеранської політики та оптимізація онлайн-навчання. Ці виклики мають безпосередній вплив на богословську освіту, вимагаючи пошуку адекватних стратегій для їх вирішення. Із огляду на вищезазначені виклики, пріоритетними напрямками розвитку вищої освіти, зокрема і духовної, залишаються системні реформи, спрямовані на подальшу європейську та євроатлантичну інтеграцію. Модернізація вищої освіти має базуватися на фундаментальних цінностях та охоплювати такі напрямки:

- «Академічна автономія – лібералізація стандартів з нерегульованих спеціальностей.
- Академічні свободи – комплекс інструментів індивідуалізації освітньої траєкторії здобувачів освіти.
- Академічна доброчесність – законопроект 10392.
- Участь студентів і викладачів в управлінні університетом – законопроект 10279»⁸.

Аналіз питань, пов'язаних із формуванням загальних компетентностей бакалаврів богослов'я в умовах сучасних викликів в Україні є актуальним у зв'язку з необхідністю адаптації богословської освіти до потреб суспільства, оскільки в умовах воєнного конфлікту Церква відіграє ключову роль у підтримці духовного та психологічного стану населення, що вимагає від священнослужителів високого рівня моральної відповідальності, емпатії та здатності протистояти інформаційній пропаганді. У контексті нашого дослідження важливим методологічним підґрунтям став огляд праць провідних українських релігієзнавців, філософів та богословів, які присвячені різним аспектам розвитку богословської освіти, зокрема формуванню загальних та фахових компетентностей бакалаврів богослов'я в умовах сучасних викликів в Україні, трансформації державно-церковних відносин та впливу Церкви на формування громадянського суспільства. Дану проблематику висвітлювали у своїх працях В. Бедь, В. Бурега, О. Горкуша, Р. Делятинський, Н. Дерстуганова, В. Гоголь, А. Денисенко, Ю. Чорноморець, М. Палінчак, В. Панченко, М. Попович,

⁸ Вища освіта в Україні в умовах воєнного стану : веб-сайт. URL: https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2024/11/1_vynnyckyj-sharov-bolonska-konferenciya-2024-11-07.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

О. Предко, В. Рудейко, О. Саган, М. Щербань, С. Шкіль та інші. Із метою виявлення актуальних аспектів формування загальних компетентностей бакалаврів богослов'я в умовах сучасних викликів в Україні, ми здійснили аналіз наукових досліджень, що висвітлюють питання організації освітнього процесу у вищих духовних закладах освіти, специфіку освітньо-професійних програм, технології впровадження компетентнісного підходу у фахову підготовку богословів. У даному контексті можемо відзначити дослідження таких вітчизняних: А. Баумейстера, П. Бачинського, В. Бугера, Г. Гаврищак, І. Гудзик, Т. Гудкової, Д. Мартишина, І. Зязюна, С. Клепко, О. Овчарук, О. Онопрієнко, О. Ситник, Т. Смагіної, П. Політила, Г. Терешук, С. Трофименко, Н. Фоменко, А. Чернія та інших. Також у роботі нами була вивчена діяльність закладів богословської освіти України в умовах воєнного стану, спрямована на формування громадянської та соціальної компетентностей студентів. Метою такого аналізу було виявити проблемні аспекти формування загальних компетентностей бакалавра богослов'я в умовах війни та визначити ключові напрямки діяльності конфесійних та неконфесійних закладів богословської освіти у цьому контексті.

Реформування освітньої галузі та виклики, що постають перед державою та суспільством стають каталізатором значних трансформацій сучасної богословської освіти, пов'язаних із зміною векторів участі Церкви в громадському житті та процесах державотворення. Необхідно зазначити, що фундаментальною метою богословської освіти завжди було формування духовних лідерів, теологів та віруючих, здатних інтерпретувати віру, відповідати на релігійні та суспільні виклики, а також формувати у підростаючого покоління ціннісне ставлення до ідеалів богослов'я. Підготовка богослова традиційно включає у себе вивчення священних текстів, систематичного богослов'я, історії релігії, філософії релігії та практичних аспектів релігійного життя. А впровадження компетентнісного підходу в освітній процес богословських закладів є необхідною умовою для підготовки фахівців, здатних до ефективної інтерпретації священних текстів у контексті сучасних викликів та їхньої практичної реалізації. Це сприятиме формуванню духовних лідерів, здатних застосовувати знання у реальному житті, сприяючи розвитку суспільства та зміцненню релігійних цінностей. Такий підхід також дозволить оновити зміст, методи та технології навчання. У цьому контексті відбувається й переосмислення ролі викладача, який має стати співорганізатором розвитку у студентів наскрізних умінь та навичок, необхідних для успішної адаптації у швидкозмінному світі. Без цілісного «осмислення всіх реалій сучасного світу не можна говорити про повноцінну освіту, саме тому виникає

необхідність інтегральної інкорпорації соціального вчення Православної Церкви в навчальний процес у системі богословської освіти. Це, в свою чергу, сприятиме реалізації двох основних векторів завдань богословської освіти – набуттю богословських знань і духовному та моральному становленню особистості священнослужителя, формуванню ключових компетентностей майбутнього священнослужителя: компетентності в предметній сфері православного богослов'я, морально-етичної компетентності, соціальної (громадянської) компетентності»⁹.

Аналіз наукових джерел та нормативних документів із досліджуваного питання дозволяє стверджувати, що сучасна богословська освіта набуває рис диверсифікації. Конфесійні та світські заклади вищої духовної освіти демонструють динамічну адаптацію до нових умов, зберігаючи при цьому свою традиційну мету – глибоке розуміння релігійної віри. У цьому контексті організація компетентнісного навчання у закладах вищої духовної освіти спрямована на розробку освітніх програм на засадах міждисциплінарного підходу, що передбачає широку інтеграцію богослов'я з філософією, історією, соціологією, психологією та іншими науками. Це, у свою чергу, дозволяє запроваджувати такі дисципліни, як «Релігійна етика», «Релігія і суспільство», «Релігія і наука» та інші.

В умовах сучасності важливим аспектом є формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувача освіти шляхом запровадження дисциплін за вибором. Водночас, аналізуючи сучасні тенденції організації освітнього процесу в закладах богословської освіти, слід враховувати, що, за словами Митрополита Київського і всієї України Епіфанія (С. П. Думенка), богослов'я не обмежується лише академічним пізнанням. Воно потребує «жертвної любові і відданості Богові, незламної і непохитної віри в Христа, як Сина Божого і Спасителя, слідування за Ним і виконання Його волі». Пізнання богослов'я полягає не лише у вивченні книг про Бога, але й у пізнанні Самого Бога через різні засоби, включаючи науку та вивчення Писання. Справжнім богословом стає той, хто віддано любить Христа, йде за Ним і ставить Його на перше місце у своєму житті»¹⁰.

У контексті нашого дослідження слід зазначити, що проблеми, спричинені російсько-українською війною, актуалізують необхідність

⁹ Попович В. М. Взаємозв'язок соціального вчення православних церков і богословської освіти в Україні: філософсько-релігієзнавчий аналіз.: дис. докт. філософ. наук: 09.00.11 – релігієзнавство / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Житомир. 2018. С. 258.

¹⁰ Епіфаній (Думенко С. П.) На шляху до спасіння : [проповіді, слова, послання, промови, доповіді, інтерв'ю] / архієпископ Епіфаній (Думенко). – Київ: [б.в.], 2012 – 692 с.

посилення практичної підготовки майбутніх священнослужителів та релігійних діячів у закладах вищої духовної освіти. Формування їхньої здатності до пасторальної роботи, місіонерства та соціального служіння набуває першочергового значення. Водночас, виконання Україною положень Болонської декларації вимагає оновлення системи оцінювання результатів навчання, спрямованої на визначення рівня сформованості компетентностей студентів, зокрема **бакалаврів**, їхньої адаптованості до конкуренції в глобальному освітньому просторі. Компетентнісна парадигма організації освітнього процесу підготовки богословів як у конфесійних, так і в неконфесійних закладах має базуватися на використанні інтерактивних методик (дискусії, підприємницькі, соціальні та волонтерські проекти, кейс-методи), впровадженні сучасних інформаційних технологій та практичній спрямованості навчання. Імплементація європейського досвіду в систему вищої освіти та внутрішні суспільні виклики України сприяли процесу поступового зближення світських та конфесійних закладів підготовки богословів. Це дозволяє священнослужителям, науковцям та дослідникам богослов'я більш ефективно визначати філософські основи та практичні аспекти релігійного життя, зміст, форму та структуру богослов'я, інтерпретувати богословські знання в системі освіти, проводити міждисциплінарні дослідження суспільних питань та організовувати міжрелігійні форуми для забезпечення міжконфесійного та суспільного діалогу. У контексті академічної мобільності, особливо в умовах війни, важливими напрямками співпраці є проведення спільних наукових форумів, підготовка дослідницьких статей та монографій, а також організація програм обміну студентами та викладачами. Цей процес сприяє підвищенню якості освіти та є надзвичайно важливим, оскільки «богословська освіта проходить етап самовизначення та самостановлення, самоусвідомлення, враховуючи теоретико-історичний контент, законодавчі зміни сучасного процесу функціонування освіти та глобальні трансформаційні інституційно-модернізаційні зміни, які пов'язані з формуванням нового способу мислення та реалізації потреб релігійних організацій щодо освітніх процесів і здійснення їх місії в сучасному світі»¹¹. Інтеграція світських та конфесійних закладів вищої духовної освіти сприяє не лише вдосконаленню богословської освіти, але й зміцненню духовності українського народу та посиленню ролі Церкви у протистоянні російській агресії.

¹¹ Хромець В. Л. Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук : 09.00.11. Київ, 2019. С. 23.

Сучасні дослідження в галузі підготовки богословів зосереджуються на таких напрямках: 1) становлення, типологія та організація освітнього процесу в конфесійних та неконфесійних закладах (Т. Добко, Ю. Чорноморець, В. Бедь, Р. Делятинський, В. Попович; В. Хромець); 2) визначення поняття та змісту «богослов'я» (Г. Христокін, М. Кругляк, О. Філоненко); 3) залучення Церкви до суспільної, волонтерської, капеланської та душпастирської діяльності (Р. П'яста, В. Мойсенко). Різні аспекти розвитку та функціонування сучасної богословської освіти в Україні, зокрема впровадження компетентнісної парадигми у змісті підготовки богословів за останній період ставали предметом не лише окремих статей, а й фундаментальних наукових досліджень. Зокрема, В. Попович у монографії «Взаємозв'язок соціального вчення православних церков і богословської освіти в Україні: філософсько-релігієзнавчий аналіз» визначає, що богословська освіта повинна бути «пов'язана із конфесійними віроповчальними особливостями, сформованим протягом століть; фактором її формування виступають традиційні національні особливості країн або регіонів, в яких представлена та чи інша конфесія, що детермінує як форму організації богословської освіти, так і її зміст; здатність Церкви до реформування перед викликами глобалізаційних процесів і посилення секуляризації суспільства; специфіка взаємодії духовної і світської освіти, інтегрованість богословської освіти в національну систему освіти (особливо вищої)»¹². Автор також дає характеристику основним групам компетентностей, необхідні майбутнім священнослужителям.

Відомий дослідник богословської освіти в Україні В. Хромець, у праці «Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України», проаналізувавши історичні інтерпретації поняття «богослов'я», дійшов висновку, що це «логічно побудована та організована система знання про Бога та усього, що з ним пов'язано, наука, яка пристосована до викладання іншим».¹³ Автор зазначає, що в сучасній Україні існують різні підходи розуміння богословської освіти, яка формується в конфесійних, неконфесійних та міжконфесійних типах центрів вищої школи¹⁴.

¹² Попович В. М. Взаємозв'язок соціального вчення православних церков і богословської освіти в Україні: філософсько-релігієзнавчий аналіз : дис. докт. філософ. наук: 09.00.11 – Релігієзнавство / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Житомир. 2018. С. 23.

¹³ Хромець В. Л. Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук: 09.00.11. Київ, 2019. С. 23.

¹⁴ Там само, с. 242.

Генезис сучасних поглядів на досліджуване питання свідчить про те, що організація освітнього процесу підготовки бакалаврів-богословів на засадах компетентнісного навчання в конфесійних та неконфесійних закладах є однією з ключових проблем. Сьогодні існує багато досліджень, що висвітлюють сучасні інтерпретації богослов'я, проте існує дефіцит праць, присвячених розробці технологій формування універсальних компетентностей у майбутніх богословів, таких як громадянськість, критичний аналіз, здатність до пошуку та використання інформації, відповідальність, емоційна компетентність та навички презентації. Водночас, богословська освіта має не лише забезпечувати теоретичну підготовку, але й розвивати навички практичного застосування знань у проповідницькій, викладацькій, науковій та суспільній діяльності. Розвиток наскрізних умінь та практичних навичок є необхідним для ефективної душпастирської роботи та адаптації до конкуренції в умовах швидкозмінного суспільства, бо без «критичного осмислення всіх реалій сучасного світу не можна говорити про повноцінну освіту, саме тому виникає необхідність інтегральної інкорпорації соціального вчення Православної Церкви в навчальний процес у системі богословської освіти. Це, в свою чергу, сприятиме реалізації двох основних векторів завдань богословської освіти – набуттю богословських знань і духовному та моральному становленню особистості священнослужителя»¹⁵.

Аналіз наукової літератури з досліджуваного питання виявив недостатню кількість досліджень, присвячених формуванню загальних компетентностей у змісті освітнього процесу різних типів закладів підготовки бакалаврів-богословів. Це свідчить про необхідність подальших розвідок та практичного впровадження змісту та методик, спрямованих на розвиток у студентів знань, умінь та навичок, що виходять за межі суто богословських дисциплін. Такі компетентності дозволять сформувати цілісну особистість, здатну не лише до глибокого розуміння релігійних текстів та концепцій, але й до ефективної взаємодії із сучасним світом, що сприятиме швидкій адаптації до життя в умовах швидкозмінного конкурентного середовища. Звичайно, у процесі формування наскрізних умінь студентів-богословів необхідно враховувати специфіку освітнього процесу конфесійних, міжконфесійних та світських (неконфесійних) закладів вищої освіти, оскільки у першому випадку «конфесійно обмежена богословська освіта орієнтована на підготовку служителів,

¹⁵ Попович В. М. Взаємозв'язок соціального вчення православних церков і богословської освіти в Україні: філософсько-релігієзнавчий аналіз : дис. докт. філософ. наук : 09.00.11 – релігієзнавство / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Житомир. 2018. С. 298.

передусім для виконання богослужбових практик (священно- і церковнослужителів, місіонерів, регентів тощо), а також фахівців для роботи в релігійних структурах (учителів релігійних шкіл, викладачів конфесійних ЗВО, журналістів, діловодів тощо). Ця освіта насамперед орієнтована на підготовку фахівців для внутрішнього застосування. Здебільшого конфесійно обмежені програми реалізуються в конфесійних ЗВДО з відбором абітурієнтів за критеріями, які випрацьовує сама конфесія»¹⁶. Натомість загальнодоступна академічна богословська освіта, яка здебільшого реалізується у світських закладах вищої школи, має на меті підготувати фахівця з питань богослов'я. Така підготовка передбачає включення до освітньої програми дисциплін, що мають дотичне значення до богослов'я: історія, філософія, психологія, педагогіка тощо. Саме середовище академічного університету впливає на характер освітнього процесу. Однак, для всіх здобувачів освіти, незалежно від типу навчального закладу, необхідне розуміння того, що «богослов'я принциповим чином відрізняється від інших наук. Воно полягає не лише в інтелектуальному пізнанні систематизованого православного віровчення, а вимагає всецілої участі людської особистості, що складається з душі і тіла. Неможливо осягати богослов'я, залишаючись зовнішнім у ставленні до істин, що викладаються без досвіду особистої зустрічі з Богом, без бажання Богоспівкування. Упродовж більше ніж двох тисяч років від Різдва Христового з великого сонму святих лише троє угодників Божих були удостоєні високого звання «богослов»: святий апостол Іоанн, святий Григорій Назіанзин і преподобний Симеон»¹⁷.

У нашому дослідженні, яке пов'язано із розвитком наскрізних умінь та навичок студентів закладів вищої богословської освіти, ми спробуємо виокремити та охарактеризувати проблеми, загальні тенденції та педагогічні технології змісту формування загальних компетентностей бакалаврів богослов'я в системі освітнього процесу різних типів закладів вищої духовної освіти. Зокрема, у Карпатському університеті імені Августина Волошина та Ужгородській українській богословській академії вже тривалий час діє спільна програма підготовки бакалаврів-богословів, що базується на пріоритетності компетентнісної парадигми та створенні цілісного освітнього духовного комплексу. Як зазначає президент університету та академії єпископ Мукачівський і Карпатський Православної Церкви України, професор В. Бедь, «інкорпорація

¹⁶ Хромець В.Л. Конфесійні та світські форми функціонування богослов'я та богословської освіти. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2018. Випуск 18. С. 239–240.

¹⁷ Дерстуганова Н. Специфіка підготовки майбутніх бакалаврів з теології у педагогічній теорії: ключові поняття. *Науковий вісник мну імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. № 3 (62). Том 2. 2018. С. 78.

соціального вчення Православної Церкви в систему богословської освіти дозволяє виділити три групи ключових компетентностей у богословській освіті: компетентності в сфері богословських знань, морально-етична компетентність, соціальна / громадянська компетентність, а повноцінна інкорпорація соціального вчення Церкви в систему богословської освіти сприяє формуванню основних компетенцій виділених груп і виступає інтегруючим чинником, що об'єднує як духовне виховання і розвиток майбутнього священика, так і набуття ним богословських знань»¹⁸.

Необхідно підкреслити, що забезпечення академічної свободи надає можливість закладам вищої богословської освіти розробляти та використовувати власні формулювання спеціальних (фахових) компетентностей і результатів навчання, визначати «перелік дисциплін, практик та інших видів навчальної діяльності, необхідний для набуття визначених Стандартом компетентностей. Наведений в Стандарті перелік компетентностей і результатів навчання не є вичерпним. Заклади вищої освіти при формуванні освітніх програм можуть зазначати додаткові вимоги до компетентностей і результатів навчання»¹⁹.

У контексті аналізу понятійного апарату нашого дослідження, доцільно зазначити, що поява таких категорій, як «компетентність» та «компетентнісний підхід», безпосередньо пов'язана з інтеграцією України до Болонського процесу та підписанням відповідної декларації, що визначає концепцію міжнародної співпраці з Європейським освітнім простором. Модернізація системи вищої освіти України вимагає постійного оновлення державних освітніх стандартів та диверсифікації технологій організації освітнього процесу на засадах компетентнісної парадигми. Одним із ключових напрямків розвитку сучасної богословської освіти є її інтеграція до національного та європейського освітнього простору відповідно до національних і глобальних пріоритетів суспільного розвитку. У контексті аналізу понятійного апарату нашого дослідження необхідно здійснити генезис теоретичного базису походження та розуміння термінів «компетентність» та «компетентнісний підхід» у сучасній науковій та освітній спільноті. Серед різновекторних підходів до розуміння феномену «компетентність» слід

¹⁸ Бедь В. В. Компетентнісний підхід у системі вищої освіти як пріоритет її модернізації у ВУЗі. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2011. № 5: URL:: <http://social-science.com.ua/article/691>. (дата звернення 12.12.2024).

¹⁹ Стандарт вищої освіти: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань 04 Богослов'я, спеціальність 041 Богослов'я: Наказ МОН України від 30.12.2021 р. № 1483. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha> (дата звернення 12.12.2024)

виокремити деякі сучасні його трактування в нормативно-правових документах та вітчизняній науці:

- «спосіб існування знань, розвинених умінь, освіченості, які в цілісності забезпечують особистісне самовдосконалення і самореалізацію, результативність оптимальних шляхів знаходження власного місця в соціальній структурі суспільства»²⁰;

- «здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей»²¹;

- багатоскладове, різнофакторне психолого-педагогічне новоутворення, спрямоване на реалізацію практичної діяльності»²².

Формування загальних компетентностей богослова в процесі навчання у закладі вищої духовної освіти має на меті розвиток здатності студента до практичного застосування знань, умінь, навичок, особистісного потенціалу у професійній діяльності та вирішенні суспільних завдань. Відповідно до рекомендацій Ради Європи, ключовими компетентностями, що забезпечують гармонійний розвиток особистості та її конкурентоспроможність, є: «політичні та соціальні компетентності; компетентності, що визначають здатність до життя в багатокультурному суспільстві; комунікативні компетентності, включаючи володіння іноземними мовами; цифрові компетентності; компетентності, що забезпечують здатність до навчання протягом життя»²³. Підписавши Болонську декларацію, Україна активно долучилася до формування європейського простору вищої освіти, де ключовими завданнями є розробка загальної концепції результатів навчання студентів та уніфікація державних стандартів на засадах компетентнісного підходу. Рекомендації щодо забезпечення якості освітніх послуг у європейському просторі вищої освіти визначають політику розроблення та затвердження освітніх програм, напрями студентоцентрованого навчання, ефективного наукового, освітнього та інформаційного менеджменту, академічної мобільності та академічної

²⁰ Гура О. І. Психолого-педагогічна компетентність викладача вищого навчального закладу: теоретико-методологічний аспект: монографія. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2006. 332 с.

²¹ Про вищу освіту: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2002, N 20, ст. 134 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення 12.12.2024).

²² Глузман О. В. Базові компетентності: сутність та значення в життєвому успіху особистості. *Педагогіка і психологія*. 2009. Вип. 2. С. 51–60. С. 54.

²³ Побірченко І. О. Компетентнісний підхід у вищій освіті. *Освіта та педагогічна наука* 2012 . № 3 (152), С. 27.

доброчесності²⁴. Дослідники богословської освіти одностайно стверджують, що вона сьогодні має не лише відроджувати традиції церковного життя, але й сприяти зростанню соціальної ролі Церкви в суспільстві, готувати богословів, здатних бути посередниками між людьми різних поглядів і традицій. В умовах сучасного глобального розвитку та системних криз «наукової, інформаційної та технологічної революцій, що властиві цивілізації нашого часу, богословська освіта повинна мати потужний академічний вимір. Критична наукова рефлексія та міждисциплінарний діалог допоможуть богослов'ю, а через нього й Церкві загалом, гідно зустріти інтелектуальний виклик нашої доби. Разом з тим нинішні академічні та світоглядні системи самі повинні стати об'єктами критичного богословського осмислення»²⁵. Формування особистості богослова, здатної адаптувати богослов'я до сучасних суспільних викликів, може забезпечити виключно компетентнісний підхід до організації освітнього процесу, який покладено в основу державного стандарту підготовки бакалаврів богослов'я. Документ, зокрема, передбачає інтеграцію сучасних педагогічних технологій у зміст засвоєння традиційних богословських вчень. І якщо головним завданням богословської освіти є «підготовка священнослужителів і пастирів, які несуть у світ християнське вчення, то саме імплікація соціальної доктрини в систему богословської освіти сприяє формуванню не тільки богословських знань, але й моральному розвитку і формуванню суспільногромадської позиції майбутнього священнослужителя»²⁶.

Аналіз наукових праць сучасних дослідників типології богословської освіти, особливостей організації освітнього процесу в конфесійних та неконфесійних закладах підготовки богословів, впровадження компетентнісного навчання у формуванні цілісної особистості душ-пастиря, релігієзнавця, капелана, педагога основ духовної освіти в школі, дозволяє зробити висновок, що сучасні виклики, які стоять перед українським суспільством та державою, вимагають подальшого розвитку концепції богословської освіти відповідно до трансформації суспільної ролі Церкви. Важливим є застосування сучасних педагогічних технологій щодо забезпечення якості підготовки бакалаврів-богословів у конфесійних та неконфесійних закладах, де компетентнісний підхід має забезпечувати баланс між глибиною теологічного знання та необхідністю

²⁴ Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG). К.: ТОВ «Поліграф плюс», 2015. 32 с.

²⁵ Концепція богословської освіти. *Богослов'я*. 2000. Випуск 64. С. 6–19.

²⁶ Попович В.М. Компетентнісний підхід у православній богословській освіті в контексті її модернізації. *Науково-теоретичний альманах «Грані». Серія «Філософія»*. 2015. Випуск 4 (120). С. 115.

формування у студентів м'яких навичок, бути орієнтованим на становлення в особистості практичних умінь та здібностей пастирської діяльності, духовного лідерства, міжкультурної комунікації випускника відповідно до суспільних потреб.

2. Формування громадянської компетентності бакалаврів богослов'я в умовах сучасних викликів в Україні

Розвиток громадянських компетентностей студентів богословських конфесійних та світських закладів вищої освіти є важливим завданням, яке потребує комплексного підходу та співпраці всіх учасників освітнього процесу, оскільки майбутній богослов буде мати вплив як на духовне, так і суспільне життя. Питання сутності та структури громадянської компетентності й шляхи її формування в закладах освіти, ролі Церкви у розвитку громадянських та соціальних ідеалів особистості, організації освітнього процесу закладів богословської освіти в контексті вироблення в особистості активної громадянської позиції досліджено у працях таких науковців як Т. Бакка, І. Бех, В. Бедь, В. Жуковський, П. Кендзьор, Т. Ладиченко, Ю. Підлісна, І. Огієнко, О. Пометун, В. Попович, Т. Ремех, Т. Смагіна, В. Хромець, Ю. Чорноморець, Т. Шевчук та багатьох інших.

У контексті аналізу понятійного апарату нашого дослідження одразу можемо зазначити, що термін «громадянська компетентність особистості» у сучасному науковому дискурсі не має єдиного трактування і розглядається дослідниками як:

– «інтегративна характеристика особистості, що вказує на рівень готовності та здатності здійснювати громадську діяльність та репрезентована ключовими елементами компетентності: громадянські якості, громадянські цінності, громадянські чесноти, загальнолюдські цінності, демократичні цінності»²⁷;

– «здатність, спроможність особистості бути громадянином незалежної держави; активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки, бути готовим до компетентної участі в громадському житті»²⁸ ;

²⁷ Цихмейструк О. М. Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки: дис. докт. філософ.: 011 Освітні, педагогічні науки / Український державний університет імені Михайла Драгоманова. Київ. 2023. с. 2

²⁸ Колган Т. В. Формування громадянської компетентності старшокласників у навчально-виховному процесі середньої загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Слов'янський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2011. С. 12.

– «здатність, спроможність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства»²⁹.

Згідно з вимогами Стандарту вищої освіти за спеціальністю «Богослов'я», результатами підготовки бакалаврів мають бути сформовані такі громадянські компетентності: «здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні; здатність зберігати та примножувати духовні, моральні, культурні, освітні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя»³⁰.

Аналіз сучасного наукового дискурсу досліджуваного питання дозволяє зазначити, що в процесі історичного розвитку становлення богослов'я та громадянського суспільства відбувалося паралельно, оскільки вони формувалися на спільних цінностях милосердя, справедливості, соціальної відповідальності за своїх ближніх та суспільство в цілому, встановленні мирного співжиття, світоглядного діалогу різних конфесій та громадських думок. Різниця полягала лише в тому, що богослов'я розглядає громадянські цінності в контексті віри та Божого задуму: «отже, йдіть, навчайте всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, навчаючи їх зберігати все, що Я заповів вам; і ось Я з вами по всі дні, до кінця віку. Амінь» (Мф 28, 19-20), тоді як ідеї громадянськості зосереджуються на втіленні чеснот особистості в суспільному просторі, забезпечуючи співпрацю між державою та громадянським суспільством, що є «вагомим чинником реалізації демократичних цінностей, закріплених у положеннях Конституції України, зокрема щодо свободи та особистої недоторканності громадян, свободи слова і думки, свободи вираження поглядів і переконань,

²⁹ Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 19.

³⁰ Стандарт вищої освіти: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань 04 Богослов'я, спеціальність 041 Богослов'я: Наказ МОН України від 30.12.2021 р. № 1483. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha> (дата звернення 12.12.2024)

свободи світогляду і віросповідання, свободи об'єднання, участі громадян в управлінні державними справами тощо»³¹.

Відродження Церкви та богословської освіти в Україні має сприяти формуванню релігійної та національної ідентичності членів суспільства, гармонізації особистості та розвитку її духовних цінностей. Дослідження історичної тяглості цього процесу повинно базуватися на аналізі особливостей становлення богословської освіти в різних регіонах історичних українських земель як частини нашої соборної духовної спадщини. Це дасть можливість вивчити «історичні періоди й розкрити історичний процес розвитку богословської освіти від початків до нашого часу, з'ясувавши, по-перше, якому історичному типу відповідає той чи інший заклад освіти – богословська освіта при архієрейських та князівських домах, у братських, кальвіністських, соцініанських, єзуїтських школах та Острозькому колегіумі, Києво-Могилянській академії, мережі академій і семінарій тощо, а по-друге, як співвідносився розвиток у цих закладах освіти на території України й на території Європи»³². Відродження наших духовних, історичних та культурно-освітніх традицій церковного будівництва сприятиме вихованню моральних і духовних цінностей особистості, які є засадничими для формування її громадянської свідомості. Про це, зокрема, я писав у монографії про Ужгородську гімназію, яка була заснована у 1613 році як єзуїтський колегіум, а пізніше працювала як греко-католицька гімназійна установа. У 1945 році гімназію було закрито новою комуністично-радянською владою Союзу РСР. За часи існування заклад відігравав роль духовного та освітнього центру не лише нашого краю, сюди приходила на навчання молодь із Галичини, країн нинішньої Східної Європи та інших регіонів. Ужгородська гімназія дала світові сотні талановитих діячів Церкви, освіти та культури. Її випускники працювали ректорами та професорами у кращих тогочасних університетах Європи та України.

Серед найвідоміших можемо згадати постаті таких особистостей як єпископ Андрій Бачинський; історик та церковний діяч Йоанникій Базилович; перший директор Ніжинського ліцею, вихователь Миколи Гоголя та Артема Гребінки Іван Орлай; учений-славіст, будитель болгарського народу Юрій Гуца-Венелін; священослужитель, філолог, історик, автор фундаментальної історичної праці «Історія Карпатських

³¹ Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки. *Офіційний портал Верховної ради України* : веб-сайт: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws> (дата звернення 12.12.2024).

³² Хромець В. Л. Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук: 09.00.11. Київ, 2019. С. 21-22.

русинів» Михайло Лучкай; священник, поет, педагог і культурно-просвітній діяч Олександр Духнович; президент Карпатської України, священник, педагог, культурно-освітній та громадський діяч Августин Волошин і багато інших. У згаданому дослідженні представлено детальний аналіз навчальних планів, чисельності учнів, планів виховної роботи та списку директорів Ужгородської гімназії з 1613 року. У контексті нашого дослідження важливо зазначити, що професори гімназії прагнули формувати у вихованців громадянську активність у соціальних питаннях, заохочуючи їх до волонтерства та допомоги потребуючим. Важливу роль у становленні громадянських чеснот відігравали гуртки та фонди гімназії, які сприяли залученню молоді до діяльності за інтересами та надавали підтримку учням з малозабезпечених сімей та сиротам. На початку XX століття в гімназії діяло понад сорок осередків учнівського самоврядування, які мали значні кошти на своїх рахунках. Педагоги лише дотично впливали на позашкільну роботу. При вході до гімназії на дошці були виписані принципи морального статуту, що визначали правила поведінки гімназистів: «1. Духовність – первинна, а матеріальні цінності – вторинні критерії життя. 2. Любов до ближнього не менша, ніж до самого себе. 3. Будь щасливий, коли віддаєш, а не коли отримувєш. 4. Шануй старших, чужу працю і гордись цінностями минулого та зберігай їх. 5. Проявляй національну гордість, але, як у всьому, помірно. 6. Підтримуй злагоду між людьми різних поглядів, вірувань та походжень. 7. Безмежна старанність у навчанні, праці та наполегливість – запорука успіху. 8. Совість, правдивість, скромність і порядність – прикраса людини. 9. Не нарікай, не будь заздрисним, не висміюй інших, а розумій їх. 10. Тільки праця збагачує науку, культуру та духовність»³³.

Як ми вже зазначали, формування громадянської свідомості особистості відбувається під впливом моральних принципів, серед яких важливе місце займають любов до ближнього, допомога потребуючим та прагнення до справедливості, які у християнській традиції мають особливе значення. Одним із прикладів втілення цих цінностей у життя є діяльність одного із випускників Ужгородської гімназії вічнопам'ятного Августина Волошина. У 1933 році, обіймаючи посаду директора учительської семінарії в Ужгороді, він передав власний будинок під потреби сиротинцю для дівчат, а сам із дружиною на шостому десятку літ переїхав до скромної будівлі фари, засвідчивши тим самим свою громадянську відповідальність та високі моральні

³³ В. Химинець, М. Басараб. Історія Ужгородської гімназії (1613–2013). Монографія. Ужгород : «Карпати», Інформаційно-видавничий центр ЗПППО, 2013. С. 136.

якості. Подібні приклади мають слугувати джерелом натхнення для молодого покоління, сприяючи розвитку у них почуття емпатії, милосердя та готовності допомагати іншим.

Можемо зробити висновок, що для виховання громадянської компетентності особистості, зокрема бакалаврів богослов'я потрібно відроджувати національні традиції Церкви, держави, повертаючи у сьогодення приклади та ідеали, які будуть близькими для студентів ментально у просторі та часі. Це дасть можливість майбутнім богословам ідентифікувати себе з історією та культурою своєї Церкви, країни, малої батьківщини – свого рідного краю, відчутти приналежність до громади. Особливу увагу у змісті освітнього процесу підготовки бакалаврів-богословів треба звертати на приклади самопожертви служителів Церкви, які стали на захист України від російської агресії, акцентувати увагу на тому, як віра та духовні цінності допомагають українцям вистояти у важкі часи та боротися за правду і справедливість.

На сучасному етапі суспільного розвитку богослов'я все більше інтегрується з іншими науками, такими як філософія, історія, соціологія, психологія, інформатика, що дозволяє глибше розуміти християнські феномени віри та ефективніше відповідати на сучасні виклики. Це питання сьогодні активно розробляється в науковому дискурсі, де можна відзначити праці таких дослідників, як В. Бедь, В. Бурега, Ю. Вестель, О. Горкуша, М. Закович, Б. Огульчанський, В. Хромець, М. Черенков, Ю. Чорноморець та інші. Зокрема, у монографічній праці «Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України» В. Хромець системно досліджує проблематику впровадження міждисциплінарного підходу в конфесійних та світських закладах вищої освіти, зазначаючи, що «у міждисциплінарному підході богословська освіта повинна прагнути до взаємодії з усією повнотою богословської проблематики, етика та культурологія являють спільне поле для обговорення релігійних джерел моральних і культурних цінностей. Богословська освіта спрямована на формування системного мислення та культури переживання тонких духовних, душевних, моральних порухів, осмислюючи як релігійні, так і світські здобутки вітчизняної та світової культури, яка ґрунтується на вірі та особистому спілкуванні з Богом з одного боку, а з іншого – на раціональному пізнанні, яке опирається на раціональні методи дослідження»³⁴.

Для розуміння сучасних тенденцій впровадження міждисциплінарного підходу у контексті формування громадянської компетентності

³⁴ Хромець В. Л. Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук : 09.00.11. Київ, 2019. С. 47.

особистості студента-богослова ми проаналізували освітню діяльність та зміст освітніх програм із підготовки бакалаврів богослов'я провідних конфесійних та неконфесійних вищих закладів богословської освіти, зокрема таких як Івано-Франківська академія Івана Золотоустого, Український католицький університет, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Київська трьохсвятительська духовна семінарія, Тернопільська богословська академія імені патріарха Йосифа Сліпого, Таврійський християнський інститут, Карпатський університет імені Августина Волошина, Ужгородська українська богословська академія, Волинська православна богословська академія, Київська православна богословська академія. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

– міждисциплінарний підхід є пріоритетним у сучасній богословській освіті, як у конфесійних, так і в неконфесійних закладах вищої освіти. Він дає змогу бакалаврам-богословам здобувати знання не лише з власних богословських дисциплін, але й з інших галузей, таких як соціальні науки, філософія, етика та право, що є важливим для формування сучасного духовного лідера, здатного до роботи на «відповідних посадах в організаціях, установах, закладах, об'єднаннях громадян, благодійних та інших подібних організаціях незалежно від форм власності та підпорядкування, зокрема в релігійних організаціях та закладах освіти, що передбачає, навчально-виховну, просвітницьку, соціально-практичну, експертно-консультативну, представницько-посередницьку та організаційно-управлінську діяльність»³⁵;

– формування здатності бакалавра до громадянської комунікації передбачено програмними результатами навчання конфесійних та неконфесійних закладів вищої богословської освіти, які викладені у змісті освітніх програм і направлені на інтегральне сприйняття богослов'я у відповідних концептах: «(Бог і я). Усвідомлювати історичну роль і значення богослов'я в розвитку європейської та української культури, виявляти розуміння взаємозв'язків християнської традиції та духовності в історичному і сучасному контексті, а також здійснювати професійну і суспільну діяльність на основі морально-етичних засад і християнських принципів. (Світ і я). Вміти аналізувати глобальні виклики, розуміти цінності громадянського суспільства та брати

³⁵ Освітня програма підготовки бакалавра «Богослов'я». *Київська православна богословська академія* : веб-сайт. URL: <https://kpba.edu.ua/opp-bakalavr> (дата звернення 12.12.2024)

активну участь у суспільно-політичному житті через прояв лідерства та громадянську активність»³⁶;

– міждисциплінарний підхід у змісті освітніх програм підготовки бакалаврів-богословів сприяє розвитку громадянської компетентності, включаючи до навчальної програми такі дисципліни, як «Соціальне богослов'я», «Права людини», «Громадянська освіта», «Етика», «Педагогіка», «Психологія», «Методологія», історичні та філософські дисципліни та інших;

– формування у студентів засад громадянського богослов'я забезпечується не лише включенням до обов'язкової складової навчальних планів відповідних міждисциплінарних дисциплін, але й завдяки різноманітному переліку дисциплін вільного вибору. Для ілюстрації варіативної складової (курси за вибором, факультативи, спецкурси, практичні заняття, науково-дослідна робота) богословської освіти наведемо деякі приклади: «Правові та економічні основи діяльності парафій», «Давньогрецька мова (за професійним спрямуванням)», «Новогрецька мова», «Релігія в медіапросторі», «Дохристиянські вірування Київської Русі», «Основи жестової мови», «Вступ до єврейської культури», «Основи програмування», «Сімейне душпастирство», «Християнська етика в умовах війни», «Волонтерство та служіння під час війни», «Психологія травми та зіцлення» тощо.

Важливим компонентом формування громадянських компетентностей студента в умовах здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої богословської освіти, який активно впроваджується у змісті освітнього процесу сучасних конфесійних та неконфесійних духовних закладів, є залучення студентів до різних видів практичної діяльності. Це є важливою частиною підготовки студентів до пастирської діяльності, навчаючи їх, зокрема, вибудовувати комунікаційну стратегію з оточуючим суспільним простором, дотримуватися церковно-правових норм та знати «основні обов'язки пастиря і завдання священика як вчителя, місіонера, вихователя пастви, духовного керівника пастви і організатора парафіяльного життя і цілі та завдання, важливість і відповідальність пастирського служіння в умовах сучасності»³⁷.

Важливим чинником формування громадянських та національно-патріотичних чеснот бакалаврів закладів богословської освіти є їхня участь у богослужіннях патріотичного спрямування. Як приклад

³⁶ Освітня програма «Богослов'я». *Український католицький університет* : веб-сайт. URL: <https://wiki.ucu.edu.ua/> (дата звернення 12.12.2024)

³⁷ Освітня програма підготовки бакалавра «Богослов'я». *Київська православна богословська академія* : веб-сайт. URL: <https://kpba.edu.ua/opp-bakalavr> (дата звернення 12.12.2024)

можемо навести молитовні заходи, заупокійні літії, які провів єпископ Мукачівський і Карпатський Православної Церкви України Віктор Бедь за участі бакалаврів Карпатського університету імені Августина Волошина та Ужгородської української богословської академії, зокрема у 2024 році: заупокійні літії за Іваном Франком, Тарасом Шевченком, Гетьманом Держави Україна Павлом Скоропадським, Президентом Карпатської України Августином Волошином, полеглими Героями Крут, генерал-хорунжим Василем Куком, поетом Василем Симоненком, поетом-шістдесятником Василем Стусом, Героєм України В'ячеславом Чорноволом, Святішим Патріархом Мстиславом Скрипником, Святішим Патріархом Димитрієм Яремою, Блаженнішим Митрополитом Володимиром Сабоданом, українськими воїнами-захисниками, полеглими в російсько-українській війні, борцями за незалежність України у XX столітті та іншими духовними, політичними та культурними провідниками української нації.

У контексті нашого дослідження важливо наголосити на тому, що залучення бакалаврів-богословів до подібних заходів є невід'ємним елементом формування інтегральної компетентності студента, яка охоплює здатність розв'язувати складні спеціалізовані завдання у сфері богослов'я, що є критично важливим для їхнього професійного та особистісного зростання. Участь студентів у таких заходах сприяє не лише поглибленню теоретичних знань, але й розвитку практичних навичок, необхідних для успішного виконання професійних обов'язків. Зокрема, участь у богослужіннях патріотичного спрямування допомагає студентам усвідомити зв'язок між духовними цінностями та громадянською відповідальністю, розвиває їхні лідерські якості та здатність до міжкультурного діалогу. Крім того, такі заходи сприяють формуванню етичних норм та моральних принципів, які є основою для професійної діяльності богослова.

Значну роль у формуванні громадянських компетентностей бакалаврів богослов'я відіграють Науково-дослідні інститути (НДІ), школи, центри, волонтерські об'єднання, які сьогодні діють при неконфесійних та конфесійних закладах богословської освіти. Участь у наукових проєктах, конференціях та семінарах, волонтерській роботі дозволяє студентам не тільки поглибити свої знання з богослов'я, але й розвинути вміння аргументовано відстоювати власну позицію, брати участь у публічних дискусіях та ефективно комунікувати з різними аудиторіями, допомагати Збройним Силам України. Співпраця з богословами, науковцями та експертами вже на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти сприяє формуванню у студентів активної громадянської позиції, відповідальності за свої дії та готовності долучатися до

вирішення суспільно важливих проблем. Наприклад, серед структурних підрозділів закладів богословської освіти можна виділити такі:

- при Київській православній богословській академії функціонує Інститут Церкви і суспільства, який «видає науково-публіцистичний журнал «Церква і суспільство» (головний редактор прот. А. Дудченко), займається просвітницькою, науковою і волонтерською діяльністю»³⁸;

- при Українському католицькому університеті діють Інститут релігії та суспільства, Інститут лідерства та управління – «зміцнює громадянське суспільство шляхом навчання та розвитку лідерів і лідерок громадського сектору та їхніх команд»³⁹, волонтерський штаб, займається «медичним та матеріально-технічним забезпеченням військових госпіталів, мобільних медичних підрозділів, доправленням медикаментів, продуктів, одягу, засобів гігієни до людей, які постраждали від російського вторгнення»⁴⁰;

- при Карпатському університеті імені Августина Волошина та Ужгородській українській богословській діють НДІ філософії, богослов'я та аналітики, НДІ стратегічних та політико-правових досліджень, НДІ історії українських національно-визвольних змагань, НДІ української духовної культури, Благодійний фонд «Срібна земля»⁴¹;

- при Львівській духовній семінарії функціонує волонтерське об'єднання «Богослови на передовій», яке організовує збір та доставку гуманітарної допомоги на схід України.

ВИСНОВКИ

Сучасна богословська освіта в конфесійних та неконфесійних закладах переживає період значних трансформацій, зумовлених як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. У цьому контексті формування громадянської компетентності бакалаврів-богословів є надзвичайно важливим.

³⁸ Звіт ректора Київської православної богословської академії. *Київська православна богословська академія*: веб-сайт. URL: <https://kpba.edu.ua/wp-h> (дата звернення 12.12.2024).

³⁹ Інститут лідерства та управління УКУ. *Український католицький університет*. веб-сайт: URL: https://wiki.ucu.edu.ua/instytut_liderstva_ta_upravlinnia (дата звернення 12.12.2024).

⁴⁰ Божа правда переможе: звіт діяльності УКУ за 2-ий рік повномасштабної війни. *Український католицький університет*. веб-сайт: URL: <https://ucu.edu.ua/news/bozha-pravda-peremozhe> (дата звернення 12.12.2024).

⁴¹ Науково-дослідні інститути Карпатського університету імені Августина Волошина. *Карпатський університет імені Августина Волошина*. веб-сайт: URL: <https://kau.com.ua/naukovo-doslidni-instituti/> (дата звернення 12.12.2024)

Аналіз наукової та нормативно-правової літератури, а також напрямків діяльності конфесійних та неконфесійних закладів вищої богословської освіти в умовах військової агресії Росії, дозволяє виділити наступні ключові аспекти формування громадянської компетентності бакалаврів-богословів:

- **Відродження національних традицій.** Для виховання громадянської компетентності бакалаврів-богословів необхідно відроджувати національні традиції Церкви та держави, використовуючи приклади та ідеали, близькі студентам ментально у просторі та часі.

- **Міждисциплінарний підхід.** Зміст формування громадянської богословської освіти вимагає включення до навчальних програм з підготовки бакалаврів таких дисциплін, як «Соціальне богослов'я», «Права людини», «Громадянська освіта», «Етика», «Педагогіка», «Психологія», «Методологія», «Історія християнства в Україні», «Історія філософії», «Філософська етика» та інші.

- **Роль науково-дослідних, громадських інститутів та практичної діяльності.** Науково-дослідні інститути, громадські організації, школи, центри, волонтерські об'єднання при неконфесійних та конфесійних закладах відіграють значну роль у формуванні громадянських компетентностей. Участь у наукових проєктах, конференціях, волонтерській роботі сприяє розвитку необхідних навичок.

Громадянська позиція стає невід'ємною частиною релігійного життя. Інтеграція соціальних наук у навчальний процес та залучення студентів до практичної діяльності є ключовими для досягнення поставленої мети.

В умовах сучасних викликів роль богословів у формуванні громадянської свідомості є особливо важливою. Їхня здатність до міжкуфесійного діалогу, розуміння соціальних процесів та вміння застосовувати богословські знання для вирішення актуальних проблем є ключовими факторами успішної інтеграції Церкви в суспільне життя.

АНОТАЦІЯ

У розділі здійснено аналіз шляхів модернізації системи підготовки бакалаврів-богословів у закладах вищої духовної освіти в Україні у контексті викликів, які стоять перед нашою державою, суспільством та Церквою. Стверджено, що міждисциплінарний підхід є пріоритетним у сучасній богословській освіті, як у конфесійних, так і в неконфесійних закладах вищої освіти. Він дає змогу бакалаврам-богословам здобувати знання не лише з власних богословських дисциплін, але й з інших галузей, таких як соціальні науки, філософія, етика та право, що є важливим для формування сучасного духовного

лідера. Виділено ключові аспекти формування громадянської компетентності бакалаврів-богословів у змісті освітнього процесу закладів вищої богословської освіти в умовах військової агресії проти нашої держави.

Література

1. Бедь В. В. Компетентнісний підхід у системі вищої освіти як пріоритет її модернізації у ВУЗі. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2011. № 5. URL: <http://social-science.com.ua/article/691> (дата звернення 12.12.2024)

2. Божа правда переможе: звіт діяльності УКУ за 2-ий рік повномасштабної війни. *Український католицький університет* : веб-сайт. URL: <https://ucu.edu.ua/news/bozha-pravda-peremozhe> (дата звернення 12.12.2024).

3. В армії бракує військових капеланів, відповідні посади заповнені не всі. *Укрінформ* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/> (дата звернення 12.12.2024)

4. Вестель Ю. А. Теологія як наука і предмет викладання: на шляху до концепції світської теологічної освіти в Україні. URL: <https://www.religion.in.ua/main/daycomment/11403-t>

5. Вінтоняк О. Розвиток фахової передвищої освіти за умов воєнного стану. *Молодь і ринок*. 2024. № 5 (225). С. 123.

6. Глузман О. В. Базові компетентності: сутність та значення в життєвому успіху особистості. *Педагогіка і психологія*. 2009. Вип. 2. С. 51–60.

7. Гура О. І. Психолого-педагогічна компетентність викладача вищого навчального закладу: теоретико-методологічний аспект : монографія. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2006. 332 с.

8. Делятинський Р., Гоголь В. Богословська освіта і наука як засоби формування громадянського суспільства в Україні. *Грані*. 2023. № 3, т. 26. С. 5–19. (DOI: <https://doi.org/10.15421/172342>)

9. Дерстуганова Н. Специфіка підготовки майбутніх бакалаврів з теології у педагогічній теорії: ключові поняття. *Науковий вісник мну імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. № 3 (62). Том 2. 2018. С. 77–81.

10. Добко Т. Університет і богословська освіта в Україні: автономія знання та інтелектуальна потреба теології. *Філософ. думка: спеціальний випуск «Sententiae»*, 2013. № III. С. 200–212.

11. Звіт ректора Київської православної богословської академії. *Київська православна богословська академія* : веб-сайт. URL: <https://kpba.edu.ua/wp-h> (дата звернення 12.12.2024)

12. Інститут лідерства та управління УКУ. *Український католицький університет* : веб-сайт. URL: https://wiki.ucu.edu.ua/institut_liderstva_ta_upravlinnia (дата звернення 12.12.2024)

13. Колган Т. В. Формування громадянської компетентності старшокласників у навчально-виховному процесі середньої загально-освітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Слов'янський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2011. 324 с.

14. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. 336 с.

15. Концепція богословської освіти в Україні. *Український католицький університет* : веб-сайт. URL: <https://theologia.ucu.edu.ua/uk/> (дата звернення: 11.11.2024).

16. Концепція богословської освіти. «Богослов'я». 2000. Випуск 64. С. 6–19.

17. Кругляк М. Введення богослов'я як галузі знань: виклики і загрози. *Університетська кафедра*. 2016. № 5. С. 91–100.

18. Мойсеєнко В.О., Шостка І.П., Тарченко Н.В. Становлення та роль душпастирства в історії українського війська. *Українські медичні вісті*. 2023. Т. 15. № 3–4 (96–97). С. 67–71.

19. Науково-дослідні інститути Карпатського університету імені Августина Волошина. *Карпатський університет імені Августина Волошина* : веб-сайт. URL: <https://kau.com.ua/naukovo-doslidni-institut/> (дата звернення 12.12.2024)

20. Огульчанський, Богдан, протоієрей. «До постановки проблеми: що таке богослов'я в нашому університеті?». Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/discussions/theme/40231/>.

21. Освітня програма «Богослов'я». *Український католицький університет* : веб-сайт. URL: <https://wiki.ucu.edu.ua/> (дата звернення 12.12.2024).

22. Освітня програма підготовки бакалавра «Богослов'я». *Київська православна богословська академія* : веб-сайт. URL: <https://kpba.edu.ua/opp-bakalavr> (дата звернення 12.12.2024)

23. Освіта і наука України в умовах воєнного стану: виклики, розвиток, повоєнні перспективи. Інформаційно-аналітичний збірник. *Міністерство освіти і науки України* : веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/wpcontent/> (дата звернення: 11.11.2024).

24. Побірченко І. О. Компетентнісний підхід у вищій освіті. *Освіта та педагогічна наука* 2012. № 3 (152). С. 24–31.

25. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18–20.

26. Попович В.М. Компетентнісний підхід у православній богословській освіті в контексті її модернізації. *Науково-теоретичний альманах «Грані». Серія «Філософія»*. 2015. Випуск 4 (120). С. 112–117.

27. Попович В. М. Взаємозв'язок соціального вчення православних церков і богословської освіти в Україні: філософсько-релігієзнавчий аналіз : дис. докт. філософ. наук: 09.00.11 – релігієзнавство / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Житомир. 2018. 468 с.

28. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. *Офіційний портал Верховної ради України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws> (дата звернення 12.12.2024)

29. Про вищу освіту: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2002, N 20, ст. 134. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення 12.12.2024).

30. П'яста Р. М. Душпастирство охорони здоров'я: *Силабус навчальної дисципліни за ОПП «Богослов'я» спеціальності 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я» [за другим (магістерським) рівнем вищої освіти]* / Івано-Франківськ: Івано-Франківська академія Івана Золотоустого, 2019. 17 с.

31. Священнослужителі Української православної церкви наразі не отримали жодного мандата капелана. *Укрінформ* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/> (дата звернення 12.12.2024)

32. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG). К. : ТОВ «Поліграф плюс», 2015. 32 с.

33. Стандарт вищої освіти: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань 04 Богослов'я, спеціальність 041 Богослов'я: Наказ МОН України від 30.12.2021 р. № 1483. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha> (дата звернення 12.12.2024)

34. Філоненко О. С. Присутність Іншого і вдячність: контури євхаристійної антропології. Рівне : Видавець Михайло Дятлик. 2018. 352 с.

35. Химинець В., Басараб М. Історія Ужгородської гімназії (1613–2013). Монографія. Ужгород : «Карпати», Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2013. 272 с.

36. Христокін Г. В. Теологія як специфічний тип соціо-гуманітарного знання. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2019. № 11. С. 67–75. (DOI: 10.32837/apfs.v0i25.875)

37. Хромець В. Л. Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук : 09.00.11. Київ, 2019. 404 с.

38. Хромець В.Л. Конфесійні та світські форми функціонування богослов'я та богословської освіти. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2018. Випуск 18. С. 236–244.

39. Чорноморець Ю. Перспективи розвитку духовної освіти в Україні. *Philosophy of Education*. 2020. № 26 (2). С. 8–24.

40. Цихмейструк О. М. Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки: дис. докт. філософ. : 011 – Освітні, педагогічні науки / Український державний університет імені Михайла Драгоманова. Київ. 2023. 386 с.

Information about the author:

Basarab Mykhailo Mykhailovych,

PhD of Historical Sciences, Doctor of Theological Sciences
(Orthodox Church of Ukrainian),

Professor at the Department of Theology, Philosophy and Humanities
Augustine Voloshyn Carpathian University
4, Goydy St., Uzhhorod, 88000, Ukraine